

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 13, Ocak/January 2025, ss. 1-14.

Geliş Tarihi–Received Date: 11.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.01.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU

(ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1600016>

 MELTEM AKINCI*

ÖZ

Orta Çağ Doğu Avrupası'nın güneydoğu kesimine üç asır boyunca (VII-X. yüzyıllar) hükmeden Hazar Kağanlığı, muhtelif özellikleriyle ön plana çıkan yerleşimlere ev sahipliği yapmıştır. Bu yerleşimlerin çoğu, doğudan batıya gerçekleştirilen göç hareketlerinin önemli bir geçiş noktasını ihtiva eden Karadeniz-Ten (Don)-Kafkasya süreçte kazandığı transit göç fonksiyonu, yerleşimlerin etnik bileşimlerini çeşitlendirmiştir. XIX. yüzyıldan bu yana Rus arkeologların başını çektiği araştırmacılar, yerleşimlerin etnik bileşiminin yanı sıra Hazar kentlerinin tarihsel varlığı, lokasyonu ve işlevi hakkında disiplinler arası araştırmalarda bulunmuşlardır. Araştırma kapsamının en önemli sorunsallarından birini ise yerleşimlerin ya da kentlerin lokasyonu oluşturmuştur ki bugün dahi yazılı kaynaklarda ismi geçen çoğu yerleşimin tam olarak nerede bulunduğu saptanamamıştır. Biz de çalışmamıza yeri tam olarak saptamamış bu kentlerden birini dahil ettik. Bahsi geçen kent X. yüzyılın yazılı kaynaklarında adı sıklıkla geçen ama arkeolojik araştırmalar neticesinde yeri tam olarak saptanamayan son Hazar başkenti İtil'dir. Arap saldırıları neticesinde kuzeye çekilmek zorunda kalan Hazarların son başkenti İtil hakkında haberler nakleden Arap kaynaklarının yanı sıra X. yüzyılda Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs Emevi Halifesi'nin Danışmanı Hasday b. Şaprut'a yazdığı cevabi mektup kent hakkında detaylı tasvirler sunmaktadır. Fakat bu mektupta başkent konumundan ziyade fiziki ve beşerî özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Kağan Yusuf'un mektubunu X. yüzyılın ortasında yazdığını baz alan araştırmacılar bahsedilen kentin 965 senesinde Rus Knyezi Svyatoslav tarafından yıkılan son başkent İtil olduğu konusunda hemfikirdir. Çoğu araştırmacı gerek bu kaynaktaki gerek ise Arap müelliflerin aktardığı bilgileri kullanarak Hazar kenti İtil'in yerini saptamaya yönelik denemelerde bulunmuştur. Arkeolojik kazıların sunduğu verilere dayanan araştırmacıların ekseriyetle hemfikir oldukları nokta İtil kenti kalıntılarının Aşağı İtil Bölgesi'nde olduğudur. Bu bağlamda arkeolojik araştırmalar nezdinde Başkent İtil iki farklı konuma lokalize edilmiştir: Semibugr (Yedi Höyük) ve Samosdel'ska. Her iki yerleşim de bugün Rusya Federasyonu'na bağlı Astrahan Eyaleti'nin Kamızyak Bölgesi'nde yer almaktadır. Her iki yerleşim de başkent statüsüne yaraşır gözükmektedir. Fakat kesin bir keşiften söz etmek mümkün değildir. Zira Hazar başkentinin bulunduğu yere dair yapılan araştırma sonuçları günümüzde olduğu gibi geçmişte de kesin bir kaniye varılmasına olanak sunmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, İtil, Başkent, Semibugr, Samosdel'ska.

GEOGRAPHICAL LOCATION OF ITIL, THE CAPITAL OF THE KAZAR KHAGANATE (SEMİBUGRY AND SAMOSDELSKA SETTLEMENTS ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL SOURCES)

ABSTRACT

The Khazar Khaganate, which ruled the southeastern part of medieval Eastern Europe for three centuries (VII-X centuries), had settlements that stood out with their different characteristics. Most of these settlements were concentrated in the Black Sea-Don-Caucasus triangle, which was an important transit point for migration movements from east to west. The transit migration function that the region acquired in the historical process

* Dr., İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: mltm.akinci@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0807-1113.

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU (ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

diversified the ethnic composition of the settlements. Since the 19th century, researchers led by Russian archaeologists have conducted interdisciplinary research on the ethnic composition of the settlements as well as the historical existence, location and function of the Khazar cities. One of the most important problems in the scope of the research was the location of the settlements or cities, and even today, the exact location of most settlements mentioned in written sources has not been determined. We included one of these cities, the location of which has not been determined exactly. The city in question is the last Khazar capital, "İtil", which is frequently mentioned in written sources of the 10th century but whose exact location could not be determined as a result of archaeological research. In addition to Arab sources conveying news about İtil, the last capital of the Khazars who had to retreat to the north as a result of Arab attacks, the letter written in response by Khazar Khagan Yusuf to Hasday bin Shaprut, Advisor to the Umayyad Caliph of Andalusia in the 10th century, provides detailed descriptions of the city. However, this letter provides information about the physical and human characteristics of the capital rather than its location. Researchers who base their letter on the fact that Khagan Yusuf wrote it in the middle of the 10th century agree that the city in question was the last capital, İtil, destroyed by the Russian Prince Svyatoslav in 965. Most researchers have attempted to determine the location of the Khazar city of İtil using the information in this source and the information provided by Arab authors. The point that researchers mostly agree on based on the data provided by archaeological excavations is that the ruins of İtil are in the Lower Volga Region. In this context, according to archaeological research, the capital İtil has been localized in two different locations: Semibugry and Samosdel'ska. Both settlements are located in the Kamyzyak Region of the Astrakhan Province of the Russian Federation today. Both settlements seem to be worthy of the status of capital. However, it is not possible to speak of a definitive discovery. Because the results of the research conducted on the location of the Khazar capital have not allowed a definitive conclusion in the past as well as today.

Keywords: Khazars, İtil, Capital, Semibugry, Samosdel'ska.

GİRİŞ

Batı Göktürk birliğinin VII. yüzyılın ilk yarısında dağılma sürecine girmesi ile bu birliğin batı kanadını oluşturan Hazarlar, Doğu Avrupa coğrafyasında (Ten, Karadeniz ve Kafkasya başta olmak üzere) mutlak hakimiyet kazanmıştır. Hazarların bağımsız bir karakter kazanması yeni bir tarihi süreci başlatmıştır. Bu süreç Hazar ekonomisi temelinde yeni bir kent ve yerleşim kültürünün doğmasına vesile olmuştur.

Hazar yerleşimlerinin ve kentlerinin ortaya çıkışında Asya temelli bozkır-göçebe ve Avrupa temelli yerleşik-tarım kültürünün sentezi yatmıştır. Çoğu araştırmacı ortaya çıkan bu yerleşimlerin bir kent hüviyetinde olmadığını savunsa da¹ bize göre zanaat-ticaret hareketliliği olan, nüfus yoğunluğuna sahip büyük ölçekli çoğu yerleşim Türk yerleşim geleneğine göre kent hüviyetindedir. Hazar Kağanlığında da bu geleneğe sahip kent hüviyetinde çok sayıda yerleşim bulunmaktadır. Bu kentlerin en bilinen olanları yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik verilerle de tasdiklenmiştir: Sarkel, Belencer, Semender, İtil, Tamatarhan, Derbent, Semikarakor, Dimitriyev, Suhaya GomolşaPravoberejny Tsimlyansk, Saltov, Mayat, Sidorov, Selitrenno²

Semender, Belencer ve İtil, Hazarlara başkentlik etmiş olması hasebiyle yukarıda bahsi geçen yerleşimler arasında özel bir statüye sahiptir. X. yüzyıla ait yazılı kaynakları³ baz alan araştırmacıların gerçekleştirdiği arkeolojik incelemeler neticesinde ilk başkent Belencer'in Yukarı Çir-Yurt, diğer başkent Semender'in ise Mahaçkale'de bulunduğu dair kuvvetli varsayımlar ortaya atılmıştır⁴. Peki son başkent İtil nerede bulunmaktadır?

Hazar Kağanlığının kültür tarihine ilişkin güncel sorunlardan birini yukarıda bahsi geçtiği gibi Hazar kentlerinin lokasyonu oluşturmaktadır. Bu kentlerin bir kısmının coğrafi konumu saptanmıştır. Fakat yazılı kaynaklarda geçen ama arkeolojik araştırmalarla yeri tam olarak saptanamayan bu kentlerden en önemlisini şüphesiz ki kağanın ikamet ettiği son başkent oluşturmaktadır. Arap saldırıları neticesinde kuzeye çekilmek zorunda kalan Hazarların son başkenti İtil'dir.⁵ IX-X. yüzyıllara ait haberler nakleden Arap kaynaklarının yanı sıra X. yüzyılda Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs Emevi Halifesi'nin Danışmanı Hasday b. Şaprut'a yazdığı cevabi mektup⁶ Hazar başkenti hakkında detaylı tasvirler sunmaktadır. Fakat bu mektupta başkent konumundan ziyade fiziki ve beşerî özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Kağan Yusuf'un mektubunu X. yüzyılın ortasında yazdığını

¹ V. Flerov, "Tri problemi v istorii Hazarskogo kaganata", *Saltovo-Mayats'ka arheologična kul'tura*, Harkiv, Harkov 2011, s. 97-104.

² M. Mağomedov, *Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata*, Moskva 1983, s. 26-46; T. Korkmaz, "Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler", *Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti: Tarih, Şehir ve Mimari*, XVIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt II, Ankara 2018, s. 367-385.

³ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 7, 24, 120.

⁴ T. Kalinina, V. Flerov vd. *Hazariya v krosskul'turnom prostranstve*, Moskva 2014, s.41-43.

⁵ V. Minorsky, *Hududul-'Alemin Mine'l-Mağrib İle'l-Mağrib*, çev. M. Ağarı ve A. Duman, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 28; Şeşen, *age*, s. 119, 140-141.

⁶ O. Karatay, M. Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", *Bilig*, S. 64, 2013, s. 206.

baz alan araştırmacılar bahsedilen kentin, 965 senesinde Rus Knyezi Svyatoslav tarafından yıkılan son başkent İtil olduğu konusunda hemfikirdir. Biz de alışmamızda Hazarların son başkenti olduğu dűřünűlen ve arkeolojik araştırmalarla bu kanıyı tasdikleyen veriler sunan İtil şehrinin lokasyonu hakkındaki araştırmaları inceleyeceğiz.

Arap kaynakları İtil şehrinden bahsederken genelde şehrin batı ve dođu olmak üzere iki kısımdan (İstahrî, İdrisî, İbn Havkal) olduğunu vurgulamış, dođu ve batı kısmı için çeşitli isimler kullanmıştır: İbn Hurdazbih “Hamli”⁷ onu takip eden müellifler “Hanbalık” (şehrin dođu kısmı)⁸, İstahrî “İtil”, İstahrî’yi naklen tekrarlayan İbn Havkal yerleşimin bir kısmı “Hazaran” bir kısmı “İtil”⁹, İbn Rűsteh “Sarařen”¹⁰, Hudűdű’l-’alem “Hamlic”, “el-Beyda”, “Hanbalık”.¹¹ Başkent İtil şehri ile ilgili en geniş tasvirlerden biri (İdrisi) ise řu şekilde olmuştur:

“...Hazar bir űlkenin adı olup başkentine Etil denir. Etil, buraya Rus ve Bulgar űlkelerinden akan nehrin adıdır. Nehir řehri iki parçaya ayırır. Bir parçası nehrin batısında olup řehrin bűyűk kısmını teřkil eder. řehrin bir kısmı nehrin dođusundadır. Hűkűmdar batıdaki kısımda oturur...Hűkűmdarın sarayı nehir kıyısından uzaktadır. Ve tuđladandır. Ondan bařka kimsenin tuđla binası yoktur...Etil řehrinin kűyleri yoktur. Tarlaları da dađıktır. Yazın tarlalarda ziraat yapmak için řehirlerden 20 fersah kadar uzaklařırlar. Etil řehrinin dođu yarısında tűccarların çođu, ticarethaneler ve Műslűmanlar bulunur. Batı kısım sadece hűkűmdara, askerlerine ve saf Hazarlara aittir...”¹²

Aslında diđer arařtırma konularında olduđu gibi İtil řehrinin adı ve yerleřkesi probleminde de Arap müelliflerinin aktardığı bilgiler arařtırmayı daha karmařık hale getirmektedir. Çođu arařtırmacı¹³ bu kaynaklardaki bilgileri kullanarak Hazar kenti İtil’in yerini saptamaya yűnelik denemelerde bulunurken¹⁴ kendisini karmařık bir yapbozun içine dahil etmiřtir. Zira bilindiđi gibi Arap müellifleri çođunlukla seleflerinin bilgilerini tekrarlamıř, bu eski malumatlara bazen gűncel haberler eklemiř bűylece eski ve gűncel bilgilerin karıřtıđı anakronik bilgiler gűnűműze deđin ulařmıřtır. Fakat Arap müelliflerinin aktardığı haberlerin gűnűműze bu denli karmařık yansımamın arka planındaki sebeplerin de gűz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi Ařađı İtil rezervlerinin su seviyesindeki deđiřimin yerleřim alanlarının biçimini ya da yerini farklılařtırması diđerisi ise konargűer yerleřim geleneđine uygun olarak dizayn edilen yazlık-kıřık yerleřimlerin varlıđıdır. Özellikle ikinci husus İtil’i tasvir eden Kađan Yusuf’un mektubuyla tasdiklenmektedir:“...Ben (kendim) nehre giriřte yařıyorum... ve devletimde ű řehir bulunuyor. (Onlardan) birinde harem ađaları ve hizmetkarlarıyla hatun yařıyor. Bu řehrin uzunluđu ve geniřliđi, rabatlar ve ona ait kűylerle birlikte 50 fersah ediyor ve burada Museviler, İsmailođulları ve Hıristiyanlar yařıyorlar. Diđer kavimlerden diđer halklar da yařamaktadır. İkinci řehir rabatlarıyla birlikte sekiz fersah uzunluk ve geniřlik tutmaktadır. űűncű řehirde beylerim, hizmetilerim ve tűm memurlarımla ben yařıyorum. Biz bűtűn kıřı řehirde geçiriyoruz. Nisan ayında řehirden çıkıyor ve kendi tarla ve bahçemize iřimize gidiyoruz...Tarlalarım, bađlarım, bahçe ve parklarım adadadır”.¹⁵

Yazılı kaynakları XX. yűzyılın ilk yarısından itibaren detaylı bir řekilde inceleyen arařtırmacıların çođunlukla hemfikir oldukları nokta İtil kenti kalıntılarının Ařađı İtil Bűlgesi’nde olduđudur. Bu bađlamda arkeolojik arařtırmalar nezdinde Başkent İtil iki farklı konuma lokalize edilmiřtir: Semibugr (Yedi Hűyűk) ve Samosdel’ska. Her iki yerleřim de bugűn Rusya Federasyonu’na bađlı Astrahan Eyaleti’nin Kamızıyak Bűlgesi’nde yer almaktadır. Arkeolojik keřiflerde bulunan materyallerden yola çıkan arařtırmacıların İtil’i lokalize ettiđi her iki yerleřim de başkent statűsűne yarařır gűzűkmektedir. Fakat kesin bir keřiften sűz etmek műmkűn deđildir. Zira Hazar başkentinin bulunduđu yere dair yapılan arařtırma sonuçları gűnűműz de olduđu gibi geçmiřte de kesin bir kanıya varılmasına olanak sunmamıřtır.

Hazarlara ait kırsal, askeri yerleřimlerin yanı sıra kentlerin lokalize edilmesiyle ilgili sorunu ilk sahiplenenden biri M. İ. Artamanov olmuřtur. XX. yűzyılın ikinci yarısından itibaren Ten-İtil çevresinde yűrűttűđű kazıların genel amacını Saltovo-Mayat kűltűr kalıntılarını tam anlamıyla Hazarlara atfedilebilecek yeterli veri toplamak ve yazılı kaynaklarda bahsi geçen Hazar kentlerinin yerlerini saptamak oluřturmuřtur. Artamanov bahsi geçen saha arařtırmaları neticesinde başkent İtil’i Yenotayev Bűlgesi’ndeki Selitre yerleřimine lokalize etmiřtir.¹⁶ Fakat yerleřimde IX-X. yűzyıllara ait hiç yerleřim kalıntısına rastlanmamıřtır. Bu bađlamda onun fitilini ateřlediđi bu arařtırma, űđrencileri S. A. Pletneva ve L. Gumilev tarafından da devam ettirilmiřtir.

⁷ şeşen, *age*, s. 186.

⁸ şeşen, *age*, s. 120

⁹ A. Ya. Garkavi, *Skazaniya Musul'manskikh pisateley o Slavyanah i Russkih*, İzd. Lenand, Moskva 2015, s. 219-220.

¹⁰ D. Hvol’son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1869, s.17.

¹¹ Minorsky, *age*, s.123.

¹² şeşen, *age*, s.158-159.

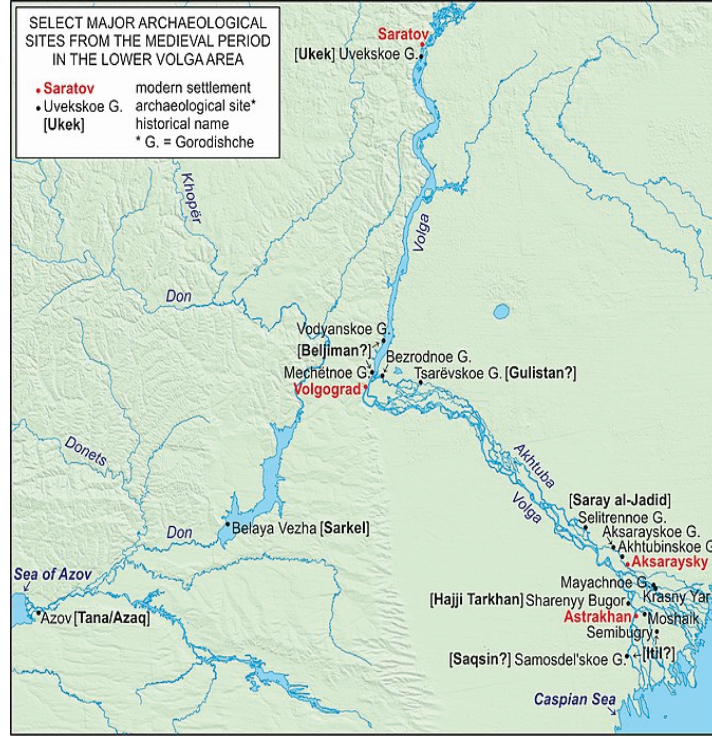
¹³ M. G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo kaganata*, Moskva 1983, s. 46.

¹⁴ T. A. Kalinina, *Problemi istorii Hazarii (po dannim vostonih istonikov)*, Moskva 2015, s. 52.

¹⁵ Karatay, Duranlı, *agm*, s. 207.

¹⁶ M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, ev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2008, s. 501.

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFI KONUMU (ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

Resim 1: Aşağı İtil Bölgesi
<https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:LowerVolga.jpg>

S. A. Pletneva ve L. Gumilev başkent İtil'in lokasyonu konusunda farklı varsayımlar sunmuştur. İtil şehrinin Semibugr yerleşimine lokalize edilmesi gerektiği ile ilgili ilk varsayımı öne süren 1959-1961 senelerinde Astrahan Bölgesi'nde saha araştırmaları yapan L. Gumilev'dir. Araştırmacı 1961-62 senelerinde Tabola Nehri üzerindeki Semibugr yerleşiminde Hazar dönemine ait bir dizi seramik parçası ve konargöçer defin merasimine uygun olarak hayvan kemikleriyle başı doğuya doğru defnedilmiş ceset kalıntıları keşfetmiştir. Bu keşiflerden yola çıkan Gumilev hem başkent İtil'in, hem de İtil şehrinin kalıntıları üzerine kurulmuş, XII. yüzyılda Gırnati'nin seyahat notlarında başkent *İtil'in üzerine kurulan şehir olarak bahsi geçen Saksin'in*¹⁷ kalıntılarının Tabola Nehri üzerindeki Semibugr Köyü'nde yattığını dile getirmiştir:

“Saksin'in konumu uzun bir süre belirlenememiştir, fakat artık yeni basılan kaynaklardan ve İtil Deltası'ndaki arkeolojik araştırmalardan elde edilen veriler karşılaştırılarak bu yapılabilir...Gırnati'nin tasvir ettiği konum İtil Deltası'dır. Buradaki tek bir konum Gırnati'nin tasvirine uymaktadır: İtil'in bir kolu olan Tabola kıyısındaki Semibugr Köyü. Tasvirdeki ahşap ve keçe konutlar günümüze ulaşmamıştır, fakat seramiğin biçimi ve bolluğu, ayrıca arazi rölyefinin tanımı Arap coğrafyacının haberleriyle örtüşmektedir”.¹⁸

Bölgede 1990'lı yıllarda başlayan kazılarda İtil'in bir kolu olan Eski İtil Nehri'nin (Staraya Volga) sağ kıyısında Samosdel'ka Köyü'nde büyük bir yerleşim yeri daha keşfedilmiştir. Pletneva, İtil'in net keşfini belirtmemiş olsa da Samosdel'ka yerleşimindeki buluntuların Sarkel gibi diğer yerleşim buluntularıyla benzerliğine dikkat çekerek, fikirlerini şu şekilde özetlemiştir: *Tüm anlatılanlar yarısı sular altında kalmış ve büyük ölçüde tahrip olmuş bu yerleşimin neresi olduğu hakkında konuşmamıza izin vermemektedir. Ancak yerleşimde IX. yüzyıla ait bir katmanın var olduğunu ve bu katmanı da X-XII. yüzyıl katmanlarının kapladığını varsayarsak bu büyük yerleşimin ilk etapta İtil, sonrasında Moğol işgaline kadarki Kuman ticaret şehri Saksin olması mümkündür...*¹⁹

¹⁷ Gırnati Seyahatnamesi, haz. F. Sabuncu, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 43.

¹⁸ L. Gumilev, *Otkritie Hazarii*, İzd. Ayris Press, Moskva 2001, s. 234.

¹⁹ S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Moskva, 1999, s. 194.

S. A. Pletneva'nın bu görüşü kimi bilim adamlarınca desteklenirken kimi bilim adamlarınca yerleşimi başkente atfedecek yeterli kalıntı bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.²⁰

Başkent İtil'in bulunduğu yerin Semibugr mu yoksa Samosdel'ka mı olduğunun belirlenememesinin en büyük sebebi Aşağı İtil Deltası'nın geçirdiği fiziksel değişimlerdir. Bölgeyi araştıran ilk arkeologlar da bu durumun farkında olmuş, başkent'in lokasyonuna dair kesin bir yargıda bulunamamalarının sebebi olarak yükselen su seviyesini göstermişlerdir. L. Gumilev:

“Bu zengin ve çeşitli kültür anıtlarını daha evvel keşfetmemizi engelleyen neydi ve neden hiçbir iz bırakmadan aniden yok oldu? Bunun nedeni şüphesiz ki XIII. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Avrupa ovasının sular altında kalmasına neden olan iklimsel değişimlerdi. Volga suyla dolmaya, Hazar Denizi ise hızla yükselmeye başladı. Güney kıyıların su seviyesinde de artış kaydedildi. Deniz XIII. yüzyılın sonunda Bakü'de sözde kervansaray ve 1304'te İran'ın Abiverd Limanı'nı yuttu...Deltanın bir kısmı sular altında kaldı, bir kısmı da aşılmaz kamış ormanına dönüştü”.²¹

Kent merkezinin XX. yüzyıla kadar akan derelerin kuru dere yataklarında kaldığını düşünen günümüz araştırmacıları, Artamanov önderliğinde başlayan kazı çalışmalarını bugün de sürdürmektedir. Öyle ki XX. yüzyılın son çeyreğinde Astrahan Bölgesi'nde Rus arkeologların başlattığı kazılar, XXI. yüzyılın başlarından itibaren Astrahan Devlet Üniversitesi'ne bağlı Aşağı İtil (Volga) Arkeoloji Heyeti ve Rusya Yahudi Kongresi tarafından finanse edilen “Hazar Projesi” kapsamında yürütülmektedir. “Hazar Projesi” kapsamında yürütülen arkeolojik çalışmaların bünyesinde ise Moskova, Volgograd gibi önemli devlet üniversitelerinin yanı sıra Samosdel'ka, Arkeoloji Enstitüsü, Doğu Araştırmaları Enstitüsü gibi yan kurumlara bağlı geniş bir arkeoloji heyeti görev almaktadır. Samosdel'ka gibi Semibugr da 2019 senesinde Astrahan Devlet Müzesi, Archeocenter ve Rus Coğrafya Derneği gibi kuruluşlara bağlı çalışan araştırmacılar tarafından incelenmeye devam etmektedir. Devam eden tüm bu araştırmalar yerleşimlerde yeni arkeolojik keşiflerin yaşanmasına vesile olmuş ama hangi yerleşimin başkent statüsüne erişeceği sorunu yanıt bulmadan gizemini korumaya devam etmiştir.

1. Semibugr Yerleşimi

Günümüzde Astrahan'ın Kamızyak Bölgesi'nde bulunan Semibugr yerleşimi aslında Hazar Kağanlığı'nın başkent kalıntılarının bulunduğu iddia edilen bölgenin münferit bir kısmını teşkil etmektedir. 1990'lı yıllarda başlayan araştırmaların saha alanı İtil Deltası'ndaki Bolda Nehri'nin her iki tarafını da kapsamaktadır. Nehrin sağ kıyısında Semibugr Köyü'nün yaklaşık 2 km doğusunda Semibugr (Semi Höyüğü) I yerleşimi, sol kıyısında Baraniy Bugor (Baran Höyüğü) yerleşimi ve Baraniy Bugor Köyü'nün 8 km kuzeyinde Kerakle-Tobe yerleşimi bulunmaktadır.²² Fakat her iki tarafın da Hazar Dönemi'ne ait benzer materyaller sunması, arkeolojik kompleksin sadece *Semibugr Arkeoloji Kompleksi* olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Semibugr yerleşiminde bulunan höyüğün yüksekliği 7 m, uzunluğu 800 m, genişliği ise yaklaşık 350 m. ölçülerindedir.²³

Bölgeye ilk arkeolojik keşif gerçekleştirenlerden biri olan L. Gumilev, 1959-61 senelerini kapsayan araştırmalarında bir dizi tarihi keşfe imza atmıştır. Astrahan Bölgesi'ndeki höyük yerleşimlerden (Stepan Razin, Saray-töbe, Biling, Kazenny, Koren', Kungur, Beşlik, Şike, Karakol, Tutinskiy vd.)²⁴ Baraniy Bugor ve Semibugr yerleşiminde keşfettiği materyaller arasında çeşitli formda seramikler (Oğuz tipi), demir bıçaklar, bronz plakalar, bakır yüzük parçaları ve envanterlerin eşlik ettiği mezarlar yer almıştır. Bu mezarlar konargöçer defin merasiminin izlerini yansıtmasıyla tıpkı buluntu seramikler gibi bölgenin yoğun bir Türk nüfusa ev sahipliği yaptığını göstermiştir: Tepenin ortasının güney ucunda iki çömleğin eşlik ettiği başı doğuya doğru çevrilmiş kız çocuğuna ait bir mezar, yine güney eteklerinde de koç kemiklerinin ve bronz küpelerin eşlik ettiği başka çocuk mezarları...²⁵

2019-2021 senelerinde Astrahan-Bölge Etnografya Müzesi ve Rusya Bilimler Akademisi P. P. Şiršov Oşinografi (Okyanus Bilimi) Enstitüsü'ne bağlı araştırmacılar “L. Gumilev'in Hazarya Arayışındaki Rotaları” projesi kapsamında Astrahan Bölgesi'nde, özel olarak da Semibugr yerleşiminde gerçekleştirdikleri arkeolojik kazılarda VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla yani Hazar Kağanlığı'ndan Altın Orda Dönemi'ne uzanan sürece atfedilen ve büyük çoğunluğu Hazar Deniz seviyesinin yükselmesi sebebiyle tahrip olmuş 5 binden fazla buluntu (seramik, para, tuğla, kemik ve metal materyal) gün yüzüne çıkarılmış, yerleşimin 150 hektarlık bir alanı kapsadığı

²⁰ G. E. Afanesyev, “O territorii Hazarskogo Kaganata i Hazarskogo domena v IX veke”, *Divnogorskiy sbornik*, Vip.6, 2016, İzd. Nauçnaya Kniga, s. 43.

²¹ Gumilev, *age*, 13.

²² E. Yu. Matlakhova vd., “The influence of the Caspian Sea level fluctuations and river channels network dynamics in the Volga River delta on the location and development of Khazar settlements of the Semibugorinsky archaeological complex”, *Limnology and Freshwater Biology*, 2024 (4), s. 511.

²³ S. A. Koten'kov vd., “Arheologičeskie issledovaniya na Burge Semibugrı Kamızyakskom rayone Astrahanskoy oblasti v 2019 g.”, *Sohranenie i izučenie kul'turnogo naslediya Altayskogo kraya*, Vip. XXVI, İzd. AGU, 2020, s. 73.

²⁴ Gumilev, *age*, s.185-193.

²⁵ Gumilev, *age*, s. 211.

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU (ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

hesaplanmıştır.²⁶ Aynı sene höyüğün tepesinden tabanına kadar yayılmış seramikler araştırmacılar tarafından çeşitli kıstaslar (kullanım amacı, tipoloji, pişirme usulü vd.) gözetilerek kategorize edilmiştir. İlk tip sayısı en fazla olan ve herhangi yabancı bir madde içermeyen kilden yapılmış, mutfak eşyalarıdır. Parçaların ana kısmı gri, gri-kahverengi ve kahverengi renkte olup, çömlekçi çarkında imal edilmiştir. Süsleme kompozisyonu ise doğrusal, dalgalı, eğik, kafes çentikler ile temsil edilmektedir. İkinci tip ise hamurunda organik madde karışımı bulunan, çömlek çarkında imal edilmiş, çizgisel veya tarakla uygulanan dalgalı bezemelere sahip sofraya kap kacaklarıdır ki bunlar Dağıstan ve Ten Bölgesi'ndeki Saltovo-Mayat seramikleri ile benzer nitelikler taşır.²⁷ Özellikle keşfedilen bu ikinci tip seramiklerin yoğunluğu keşfedilen bu Hazar yerleşiminin en geniş Saltovo-Mayat yerleşimlerinden biri olarak etiketlenmesine vesile olmuştur.

*Resim 2: Semibugr yerleşiminde keşfedilen seramik parçaları
D. S. Solov'yev vd., agm, s. 104*

Kategorize edilen seramiklere 3. tip olarak dökme ürünleri ve sıvıları depolamak için tasarlanmış büyük ölçekli kapları ihtiva eden dara seramikler eklenmiştir.²⁸ Bu tip seramiklerden özellikle Saltovo-Mayat Kültürü'nün ana noktasıyla ilişkilendirilen ve araştırmacılara göre muhtemelen Karadeniz Bölgesi'nden gelen amforalar dikkat çekicidir. Araştırmacılar Semibugr'un İtil Deltası'nda bu amforaların sergilendiği tek arkeolojik alan olduğunun altını çizmektedir.²⁹

²⁶ D. S. Solov'yev vd. "Arheologičeskie issledovaniya na poselenii Semibugri v 2019-2020", *Astrahanskije kraevėdçeskie çteniya*, V. XIII, 2021, s. 99.

²⁷ S. A. Kotev'kov vd., *agm*, s.72-75.

²⁸ D. S. Solov'yev vd. *agm*, s.101.

²⁹ D. S. Solov'yev vd. *agm*, s.101.

Resim 3: Tunus'ta Abbasi Halifeliği adına basılmış gümüş dirhem (VIII. yy)

<https://www.rgo.ru/en/article/threshold-great-discovery-archaeologists-begin-excavations-legendary-capital-khazar>, 9. 11. 2024 sa. 18:00

Yerleşimde keşfedilen seramik buluntularının bir kısmını ithal ürünler oluşturmuş olsa da keşfedilen cüruflar ve üretimde açığa çıkan kusurlu seramik örnekleri yerleşimin büyük bir zanaat merkezi olduğunu göstermektedir. Zira 2021 senesinde Semibugr'un birkaç kilometre ötesinde ve Bolda Nehri'nin diğer kıyısında bulunan Baraniy Bugor'da (Baran Höyüğü) tıpkı Semibugr'da olduğu gibi çok sayıda seramik buluntusu keşfedilmiştir.³⁰ Keşfedilen bu seramiklerin standart üretime sahip olması, Saltovo-Mayat kültürü ile etiketlenmesi Semibugr'un gerçekten oldukça geniş bir üretim merkezini oluşturduğu varsayımını doğrulamaktadır.

Bu buluntuların iktisadi işlevinden yola çıkılarak Semibugr yerleşiminin bir Orta Çağ kentini ihtiva etmiş olabileceği kesindir. Zira yerleşimde bir Orta Çağ kentinin vazgeçilmez iki ekonomi biçimi olan standart üretime sahip zanaatın (Saltovo-Mayat tipi) yanı sıra uluslararası ticarete dair buluntular da yer almaktadır.

Semibugr yerleşiminin önemli bir ticaret merkezi olduğuna dair buluntular oldukça çeşitlidir. Fakat bu buluntulardan en ilginç iki materyalini bir para ve metal kemer tokası oluşturmaktadır: ilki VIII. yüzyıl sonunda Tunus'ta Abbasi Halifeliği adına basılmış gümüş dirhem, diğeri ise Svyatoslav zamanına ait Kiev menşeli bir kemer tokası.³¹

Semibugr Arkeolojik Kompleksi'nin Hazar başkenti İtil olduğu kesin değildir. Fakat yerleşim alanının ebadı ve keşfedilen materyallerin özgünlüğü buranın önemli bir Hazar kenti olduğunu doğrulamaktadır. Yine de yerleşim araştırmacısı D. Solovyev yerleşimin Hazar başkenti olduğunu şu argümanlarla varsaymaktadır:

"Bu yıl yaptığımız ilk kazıda yaklaşık 18 m uzunluğunda, 4 m genişliğinde bir kale duvarı mevcuttu... Başlangıçta tahkimat yapısı hendekler ve surlarla temsil edilmiş, sonradan pişmemiş tuğladan duvar inşa edilmiştir... Baraniy Bugor'da ikinci bir kale daha var ve onu da mutlaka sonuna kadar kazıyacağız. Kayıp İtil'in gizemini çözmeye yaklaşmamız büyük bir başarı, fakat bunun aynı kayıp şehir olduğunu kesin olarak söyleyemesek de surların ve kentsel katmanın varlığı (yanmış tuğla yatakları, seramikler, kemik kalıntıları, mezarlar, İpek Yolu rotasına dair veriler buranın İtil olduğunu göstermektedir".³²

2. Samosdel'ka Yerleşimi

Samosdel'ka yerleşimi, Astrahan'ın 36 km. aşağısında İtil'in bir kolu olan Eski İtil'in (Biryul') sağ kıyısında, Samosdel'ka Köyü yakınında yer almaktadır. Şehrin antik kalıntıları 1980'li yılların sonunda saman depolama alanlarında çıkan yangınla mücadele etmek için işçiler tarafından kazılan çukurlar sayesinde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan arkeolojik kalıntıların bilim dünyası tarafından öğrenilmesi ise Samosdel'ka Köyü'nde öğretmenlik yapan A. Puhov'un buluntuların bir kısmını Astrahan Bölgesi Tarihi ve Kültürel Anıtları Koruma Müdürlüğü'ne getirilmesiyle gerçekleşmiştir.³³ Araştırmacılar tarafından XX. yüzyılın sonuna kadar Samosdel'ka yerleşiminde sadece XIII. yüzyıl Altın Orda Dönemi'ne ait kalıntılar olduğu varsayılmış, A. Puhov'un bu keşfiyle yerleşimin

³⁰ G. V. Stukalov vd., "Rezultaty issledovaniy okrestnostey S. Baraniy Bugor Kamizyanskogo rayona Astrahanskot oblasti v 2021 godu", *Astrahanskie krayevedcheskie chteniya*, Vıp. XIV, 2022, ss. 108-113.

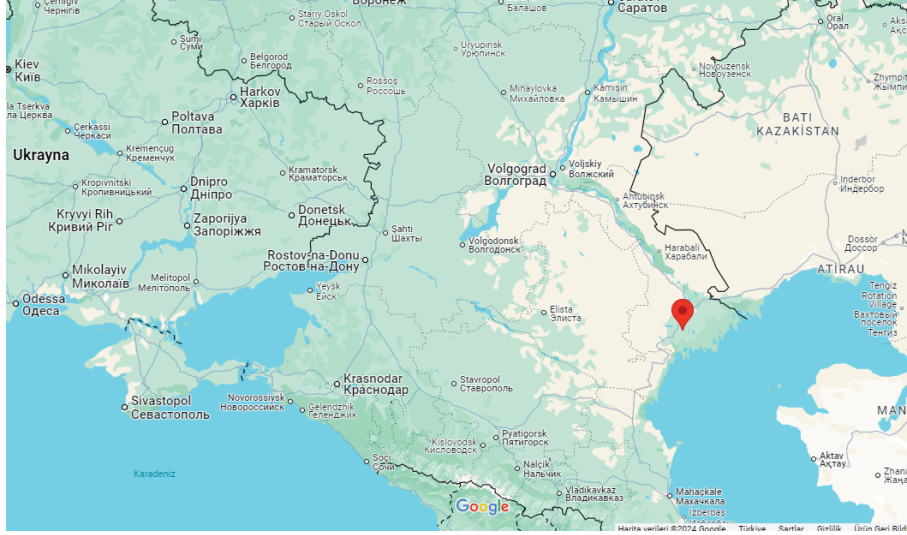
³¹ S. A. Koten'kov, D. Solovyev, "Issledovaniya na Semibugorinskom arheologičeskom komplekse v 2019-2021 gg.", *Astrahanskiy krayevedčeskiy vestnik*, Vıp. 10, 2022, s. 21.

³² <https://nauka.tass.ru/nauka/15524697>, 9. 11. 2024 sa. 14:50.

³³ E. Zilivinskaya ve D. Vasil'yev, "Gorodiše v del'te Volgi", *Vostočnaya kolleksiya*, 2 (25), 2006, s.45.

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU (ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

Hazar döneminde oldukça aktif bir şehir olduğu saptanmıştır. Fakat Altın Orda sürecinde de Moğolların Aşağı İtil Bölgesi'ne gelişiyle eski Hazar yerleşimlerin yerine yeni yerleşimlerin ortaya çıktığı hatta başkent Saray gibi önemli kentlerin bu bölgede oluştuğunun altı çizilmelidir. Samosdel'ka yerleşiminin Hazar başkenti olabileceğine dair fikir sunan ilk araştırmacılardan biri Artamanov'un öğrencisi S. Pletneva'dır. Hazar Kağanı Yusuf'un başkent tasvirinden ve Gırnati'nin Saksin kenti anlatımından³⁴ yola çıkan araştırmacı bu tasvire uyan yerleşimin Samosdel'ka olabileceğini belirtmiş, fakat araştırmaların yeterli kanıt sunmaması sebebiyle kesin hüküm vermekten çekinmiştir.³⁵ Samosdel'ka'da 1990'lı yıllardan itibaren başlayan kazılar, 2000'li yıllardan itibaren E. D. Zilivinskaya ve D. V. Vasil'yev öncülüğünde sistematik bir şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu çalışmaların hepsi Rusya Yahudi Kongre'sinin desteğiyle başlatılan "Hazar Projesi" kapsamında yürütülmüştür. Kazılarda keşfedilen buluntular oldukça çeşitlidir ve birçoğu yerleşimin büyük bir Hazar kenti olduğunu doğrulamaktadır.

Resim 4. Samosdel'ka Köyü

Arkeolojik buluntulardan ilkini ve en önemlisini seramik buluntuları oluşturmuştur ki yerleşimin ait olduğu dönem ve etnik yapısını veren materyallerin başında gelmişlerdir. Bu buluntuları çoğunlukla sofa ve mutfak seramikleri oluşturmuştur. Samosdel'ka kalesinin keşfi sırasında ortaya çıkan seramik kazanları morfolojik olarak inceleyen P. Popov, bu buluntuların VII-VIII. yüzyıl Yedisu kazanlarıyla çok benzediğini, fakat bunların IX-X. yüzyıla ait olduğunu tespit etmiştir. Genel olarak incelediği bu kompleksin Oğuz boylarıyla alakalı olduğunu zira bu kazanların ve sofa takımlarının tamamen konargöçer kültüre özgü olduğunu altını çizmiştir. Araştırmacıya göre konargöçerler Samosdel'ka höyüğünü kışlık konaklama yeri olarak tercih etmiştir.³⁶ Geriye kalan diğer seramik formları iki teknikle üretilmiştir. İlki (çömlekler ve kap kacaklar) karışımında iri şamot, gübre, kıyılmış çer çöp, kum barındıran ve açık ateşte düşük ısıyla imal edilen ilkel seramiklerdir. Diğerleri (kavanoz tipi kaplar, kazanlar, kupalar, avizeler vd.) ise ilk gruptaki seramik hamuruyla benzer içeriğe sahip, fakat çömlekçi çarkıyla imal edilmiştir.³⁷ Araştırmacı Popov'un birinci gruptaki seramik örneklerinin bazılarını Altay kültür anıtlarıyla ve Bulgarlarla ilişkilendirilmesine E. V. Kruglov karşı çıkmıştır. Kruglov'a göre Samodel'ska seramiklerin sahiplerini Konargöçer Ön Hazarlara atfedilen Sokolov eserleriyle bağdaştırmak daha doğrudur.³⁸

Seramik buluntular içerisinde yer alan bir grup arkeolojik buluntu yerleşimin kategorize edilmesi adına oldukça önemli veriler sunmuştur. 2009-2021 yıllarını kapsayan saha araştırması verilerine dayanan bir çalışmada Samosdel'ska yerleşiminin en yaygın buluntularından birini pişmiş tuğla parçaları oluşturmuştur. Araştırmacıların fikrine göre XI-XIV. yüzyıl yapılarının hepsinde geri dönüştürülmüş tuğlalar kullanılmış, bu tuğlaların Hazar Dönemi'nde Samosdel'ska'da üretildiği tespit edilmiştir. Geç dönem yapılarından elde edilen bulgular bu pişmiş

³⁴ Gırnati Seyahatnamesi, s. 43.

³⁵ Pletneva, age, s. 193-194.

³⁶ P. Popov, "Lepnie kotli Samosdel'skaogo gorodişa i problema ih etniçeskoj interpretatsii", *Stepi Evropi v epohu Srednevekov'ya*, T. VII, Donetsk, 2009, s. 153.

³⁷ P. Popov, "Kompleks lepnoy keramiki iz predmaterikovih sloyev Samosdel'skogo gorodişa", *Astrahanskije krayevedçeskie çteniya*, Vıp. VIII, s. 60-61.

³⁸ E. V. Kruglov, "Ob analogiyah k sodudam pervoy gruppi lepnoy posudı Samosdel'skogo gorodişa", *Astrahanskije krayevedçeskie çteniya*, Vıp. XIII, 2021, s.70.

tuğlaların ana yapı malzemesi olarak değil de duvarların kaplanması, dolgusu veya tadilat işleri için üretildiğini ortaya çıkarmıştır.³⁹

Resim 5. Samosdelka seramik buluntusu
E. Zilivinskaya ve D. Vasil'yev, "Gorodişe v del'te Volgi",
Vostochnaya kolleksiya, s. 52.

Yerleşimde gerçekleştirilen kazılarda IX-XIV. yüzyıl arasına tarihlenen yurt tipi, sığınak-yarı sığınak ve kerpiç olmak üzere çok sayıda konut kalıntısı keşfedilmiştir. Bu dönemde sıradan halk karkas-saz tipi evler inşa etmiştir. Bu evlerin ahşap direklere sahip duvarların boşlukları kamışla doldurulup kil ile kaplanmıştır. Ahşap yapıların temel alındığı bu konutların izi sadece geriye yanmış bir materyal kalırsa sürülebilmştir. Fakat yerin altına temel atılan ve duvarları direklerden oluşan bu konutların izi direk çukurları sayesinde bugün rahatça sürülebilmektedir. Bu tarz konutlar yuvarlak ve dikdörtgen formdadır. Yuvarlak olanlar tamamen konargöçerlerin yerleşik yaşama geçişleri sırasında ortaya çıkan sabit yurt formlarıdır. Konargöçerlere ait konutlarda bulunan materyaller halkın refah seviyesini ve üretim formlarını göstermesi açısından önemli bir gösterge olmuştur: bazen içerisinde tohumlar barındıran seramik ve ahşap tabaklar, bilezikler, takılar, tılsımlar vd.⁴⁰

Moğol işgali öncesi dönem evlerinin yukarıda belirtildiği gibi en belirgin özelliği tek bir aile için tasarlanan, tandır ocağı barındıran yurt tipi konutlar olmasıdır. Ama yine bu döneme atfedilen Ten ve İtil bölgesi Bulgar konutlarıyla benzeşen sığınak tipi konutlar da mevcut olmuştur. XI-XIII. yüzyıla tarihlenen ve tek bir yaşam alanına sahip olan sığınak tipi konutlar keşfedilmiştir. Konutların duvarı tuğla parçalarından yığma yöntemiyle örülmüş, ortası kil ile doldurulmuş, üstleri de aynı şekilde kil ile kaplanmıştır. Bu konutların çoğu yaşam için kullanılırken bazıları da bir atölye olarak hizmet etmiştir. Bu tarz atölyelerin birinde yaklaşık 200 kiloyu aşan 2 kompakt kurşun külçe yığını bulunmuştur. Aşağı İtil Bölgesi'nde bulunmayan kurşun büyük ihtimalle zanaat faaliyetlerinde kullanılmak için ithal edilmiştir. Yine benzer bir sığınak tarzı bir konutta ondan fazla sfrekonus bulunmuştur ki bunlar cıva gibi kimyasalların ya da hoş kokuların muhafazasında tercih edilmiştir.⁴¹

Zilivinskaya, Arap-Fars kaynaklarında yalnızca hükümdarların pişmiş tuğladan yapılmış binalara sahip olabileceğine dair geçen ifadeden⁴² bu yerleşimin İtil olabileceğini varsaymıştır.⁴³ Bölgede çok sayıda pişmiş tuğla kalıntısı bunu doğrulamaktadır ki araştırmacılara göre de tuğla inşaatı kağanlık tekelinde var olmuştur. Zira Samosdel'ska yerleşiminin orta kısmı, XX. yüzyıla kadar akan kuru dere yatakları arasındaki bir adada yer almıştır.

³⁹ İ. A. Şkalyukov, "Sistematzatsiya kirpiça Samosdel'skogo gorodişa", *Astrahanskije krayevedçeskie çteniya*, Vıp 14, 2022, s. 79-84.

⁴⁰ E. Zilivinskaya, D. Vasil'yev, *agm*, s. 50.

⁴¹ E. Zilivinskaya, D. Vasil'yev, *agm*, s. 48-50.

⁴² Şeşen, *age*, s. 176.

⁴³ E. Zilivinskaya, D. Vasil'yev, *agm*, s. 50.

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU (ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

Yazılı kaynaklarda şehrin orta kısmının bulunduğu adada kağanın yaşadığı geçmiştir ki hava fotoğrafları adada üçgen şeklinde düzenlenmiş surların varlığını göstermiştir.

*Resim 6. Yurt tipi konut rekonstrüksiyonu
E. Zilivinskaya ve D. Vasil'yev, agm, s. 49*

Samosdel'ska'nın başkent İtil olabileceğine dair bir başka varsayım buluntular üzerindeki runik sembollerle alakalı olmuştur. Öyle ki taşlar üzerine kazınmış runik sembolleri ve para buluntularını inceleyen S. Viktoroviç Samosdel'ska yerleşiminin Hazar başkenti İtil olduğunu doğrulayan ipuçları elde etmiştir. Ana kaynakları karşılaştırmalı dilbilim yöntemleri ile inceleyen araştırmacının en önemli varsayımlarından biri Aşağı İtil kıyısında bulunan taş bir sütun üzerindeki grafitinin ve 855-861 senelerine tarihlenen gümüş Arap sikkesindeki sembolün başkent İtil'i nitelemiş olduğudur. Her iki kaynakta da runik harflerle kentin kısaltılmış hali (i-t-l) "I" harfi sembolize edilmiştir. Araştırmacı Samosdel'ska yerleşimi dışında Hazarlara ait başka yerleşimlerde de (Baran Bugor, Semibugr, Sarkel vd.) aynı runik sembolleri taşıyan arkeolojik buluntularla varsayımını destekleyen argümanlar sunmuştur.⁴⁴

Yukarıda bahsi geçen varsayımlar ve buluntulara dayalı olarak Samosdel'ska'nın başkent olduğuna dair en yerinde yaklaşımı Araştırmacı Vasilyev dile getirmiştir:

"Samosdel'ska ve Semibugr buluntuları karşılaştırıldığında, Samosdel'ska yerleşiminde kentsel yaşamın çok gelişmiş bir yapıda olduğu görülmektedir. Çok sayıda ithal seramik ürünün göze çarptığı yer Samosdel'ska'dır...Ayrıca Samosdel'ska materyallerinde Hazar tarihi arkeologların kullanmaya alışkın olduğu Saltovo-Mayat Kültürü'ne ait neredeyse hiçbir unsur bulunmuyor. Aksine alt katmanlarda Aral Bölgesi'nin karakteristik seramiklerine benzer buluntular yatmaktadır. Tüm bunların yanı sıra kap kacakların, kemik mamullerin ve tuğlaların üzerinde yer alan tamgalar, X. yüzyıl kent nüfusunun bileşiminde Türk-Hazar varlığından bahsetmemizi olanaklı kılıyor. Sonuç olarak Samosdel'ska öncelikli olarak devlete ait merkezi karargâhın değişmesi, ikinci olarak da Aşağı İtil'de deniz ve nehir ticareti için bir geçiş noktasına duyulan ihtiyaç neticesinde ortaya çıkmıştır".⁴⁵

Vasilyev'in bizim de katıldığımız kanaati Samosdel'ska'nın Hazar sonrası kalıntılarıyla da güçlenmiştir. Zira Hazar Kağanlığının çöküşünden sonra Samosdel'ska yerleşiminde başta Oğuzlar olmak üzere Türk dilli konargöçer halklar ikamet etmeyi sürdürmüştür. Oğuzlara XI-XIII. yüzyıla atfedilen arkeolojik buluntuların çoğunluğu Oğuzlarla ilişkilendirilmiştir. XIV. yüzyılın başlarından itibaren ise Hazar Deniz seviyesindeki artış ile birlikte bölge terk edilmiştir.

⁴⁴ S. Victorovich, "The Capital City of Itil (Atil) of Khazaria Has Been Found (On The Data Of Epigraphy)", *Innovatsionnyy vektör razvitiya sovremennoy nauki*, İ. İvanovskaya ve V. Posnova (Ed.), Sbornoy statey II Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferetsii, sostoyavşesya 7 noyabırya 2023 g. Petrozavodsk. s. 110-128.

⁴⁵ D. V. Vasil'yev, "O priçinah voznikoveniya Hazarskogo goroda v del'te Volgi", *Arheologiya Evraziyskih stepy*, NO:2, 2024, s.67.

SONUÇ

Semibugr'un mu yoksa Samosdel'ska'nın mı son başkent İtil olduğu sorusu bilim dünyasında hala daha net bir yanıt bulamamıştır. Her iki yerleşimi de başkent statüsüne atfedecek ortak özellikler mevcuttur. Öyle ki her iki yerleşim de Hazar Kağanı Yusuf'un cevabı mektubunda geçen ve Arap kaynaklarındaki başkent tasvirine uygun bir konumda, İtil Deltası'nda yer almaktadır. Her iki yerleşim de büyük bir alanı kapsamakta, uluslararası ticaret ve standart zanaat üretimi işlerliğine ev sahipliği yapmaktadır. Her iki yerleşimde de kağanın ikamet ettiği saraya ait olduğu düşünülen tuğla kalıntıları mevcuttur. Son olarak her iki yerleşimde Hazar Kağanlığı çatısı altında yaşayan Türk dilli halklara ait buluntular yer almaktadır ki bu açıdan yerleşimler kozmopolit yapıya sahiptir. Fakat bahsi geçen son ortak özellik özel olarak incelendiğinde yerleşimler arasında bir fark ortaya çıkmaktadır. Buluntular analiz edildiğinde Semibugr'da yoğun olarak Ön Bulgarlar, Samosdel'ska'da ise (Her iki yerleşimde de Bulgarlara atfedilen Saltovo-Mayat eserleri mevcuttur, Fakat Samosdelska'da yok denecek kadar azdır) Oğuzlar ikamet etmiştir. Doğu Avrupa Orta Çağ Türk yerleşimleri incelendiğinde karşımıza yoğun olarak çıkan ve Hazarlara düşman Ön Bulgarlara atfedilen Saltovo Kültürü'ne Samosdel'ska'da rastlanılmayışı yerleşim demografisinde Bulgarların seyrek olarak yer aldıklarını göstermektedir. Aynı şekilde Samosdel'ska'da rastlanan ve Oğuz Türklerine atfedilen buluntuların (tamgalar) Saltovo-Mayat anıtlarındaki yokluğu da bu durumun tersini ihtiva etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Samosdel'ska yerleşiminin Hazarların asli unsurunu barındıran bir başkent olma ihtimali yüksektir. Fakat araştırma kapsamında bahsi geçtiği gibi başkent coğrafi konumu üzerine ortaya çıkan sorular günümüzde de net bir yanıt bulamamıştır. Muhtemelen de tüm bu sorular Hazar mirasının yattığı Aşağı İtil Deltası'ndaki sular tam olarak çekilene kadar gizemini korumaya ve varsayımsal olarak tartışılmaya devam edecektir.

EXTENDED ABSTRACT

The Khazar Khaganate, which ruled the southeastern part of medieval Eastern Europe for three centuries (VII-X centuries), hosted settlements that stood out with their various characteristics. Most of these settlements were concentrated in the Black Sea-Don-Caucasus triangle, which was an important transit point for migration movements from the east to the west. The transit migration function that the region acquired in the historical process diversified the ethnic composition of the settlements. Since the 19th century, researchers led by Russian archaeologists have conducted interdisciplinary research on the ethnic composition of the settlements as well as the historical existence, location and function of the Khazar cities. One of the most important problems of the research scope was the location of the settlements or cities, and even today, the exact location of most settlements mentioned in written sources has not been determined. We also included one of these cities, whose location has not been precisely determined, in our study. The city in question is the last Khazar capital "Itil", which is frequently mentioned in written sources of the 10th century but whose exact location could not be determined as a result of archaeological research. In addition to Arab sources that convey news about Itil, the last capital of the Khazars who had to retreat to the north as a result of Arab attacks, the letter written by Khazar Khagan Yusuf in the 10th century to Hasday bin Shaprut, the advisor to the Andalusian Umayyad Caliph, provides detailed descriptions of the city. However, this letter provides information about the physical and human characteristics of the capital rather than its location. Researchers who base their letter on the fact that Khagan Yusuf wrote it in the middle of the 10th century agree that the city in question was the last capital Itil, destroyed by Russian Prince Svyatoslav in 965. Most researchers have attempted to locate the Khazar city Itil using the information in this source and that conveyed by Arab authors. However, many of these attempts have failed for two reasons. The first of these reasons is that Arab authors often repeated the information of their predecessors, and sometimes added current news to old information and presented anachronistic information. Another reason is that the change in the water level of the Lower Volga reservoirs has changed the location of the settlement areas or that the summer and winter settlements designed in accordance with the nomadic settlement tradition have been ignored. However, researchers who have examined the written sources in detail since the first half of the 20th century and supported the information provided by these sources with archaeological data agree today that the ruins of the Itil city are in the Lower Volga Region.

One of the first to take up the issue of localization of rural and military settlements belonging to the Khazars, as well as cities, was M. I. Artamanov. As a result of field research conducted in the Don-Volga region since the second half of the 20th century, Artamanov localized the capital Itil to the settlement of Selitrennoe in the Yenotayev region. However, no settlement remains from the 9th-10th centuries were found in the settlement. In this context, the research that he initiated was continued by his students L. Gumilev and S. A. Pletneva. Gumilev and Pletneva presented different assumptions about the location of the capital Itil. The first to put forward the assumption that the city of Itil should be localized to the settlement of Semibugry was Gumilev, who conducted field research in the Astrakhan region in 1959-1961. In 1961-62, the researcher discovered a series of ceramic pieces from the Khazar period and grave remains suitable for nomadic burial ceremonies in the Semibugry settlement on the Tabola River. Based on these discoveries, Gumilev stated that both the capital Itil and the city of Saksin, which was founded on the ruins of the Itil city, were located in the Semibugry Village on the Tabola River. Contrary to Gumilev, Pletneva, who played an active role in the excavations that began in the region in the 1990s,

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU (ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

localized Itil in a different location. According to him, the ruins of the capital Itil lie in the Samosdelka Village on the right bank of the Old Volga River, a tributary of the Volga. In this context, according to archaeological research, the capital Itil has been localized in two different locations: Semibugry and Samosdelska. Both settlements are located in the Kamyzyak Region of the Astrakhan Province of the Russian Federation today. Based on the materials found in archaeological discoveries, both settlements where researchers localized Itil seem worthy of the status of capital. However, it is not possible to speak of a definitive discovery. Because the results of the research conducted on the location of the Khazar capital did not allow a definitive conclusion to be reached in the past as they do today. The biggest reason why it is not possible to determine whether the location of the capital Itil is Semibugry or Samosdelka is the physical changes that the Lower Volga Delta has undergone. The first archaeologists who investigated the region were also aware of this situation and indicated the rising water level as the reason why they could not make a definitive judgment on the location of the capital. Today's researchers, who think that the city center remained in the dry riverbeds of the streams that flowed until the 20th century, continue the excavation work that began under the leadership of Artamanov. In fact, the excavations initiated by Russian archaeologists in the Astrakhan Region in the last quarter of the 20th century have been carried out since the beginning of the 21st century within the scope of the "Khazar Project" financed by the Lower Volga Archaeological Committee affiliated with the Astrakhan State University and the Russian Jewish Congress. The archaeological studies carried out within the scope of the "Khazar Project" include a large archaeological committee affiliated with important state universities such as Moscow and Volgograd, as well as subsidiary institutions such as Samosdelka, the Institute of Archaeology, and the Institute of Oriental Studies. Like Samosdelka, Semibugry continues to be examined in 2019 by researchers affiliated with organizations such as the Astrakhan State Museum, the Archeocenter, and the Russian Geographical Society. All these ongoing studies have led to new archaeological discoveries in the settlements, but the question of which settlement will achieve the status of capital has continued to remain a mystery without an answer.

The basic method of the study consists of presenting a brief summary of the discussions and archaeological research results regarding the location of the Khazar capital Itil. While following this method, a definitive judgment was avoided because a definitive judgment is possible with field research and a well-equipped interdisciplinary study. In fact, the purpose of presenting the study is beyond determining the location of Itil. Our purpose in presenting this study is divided into two as general and specific. Our general purpose is to reveal the urban culture inherited by the Khazars, who held the power to direct the political, military and religious developments of the region during their survival. The elucidation of the Khazar urban culture means the discovery of a new urban culture that blends the settlement traditions of the Turks in Asia with the old settlement traditions existing in the region. The specific purpose of the study is to include a new problematic in the literature of medieval Eastern European Turkish history. Although it has been a problem discussed in the Russian scientific community for about a century, the themes related to the existence and location of the Khazar cities have unfortunately not been included in our field of research in time. This study aims to draw attention to the Turkish identity of the Khazar settlements, which are mostly highlighted in foreign literature with their acceptance of Judaism, and to have Turkish researchers include these settlements in scientific circulation with this label.

KAYNAKÇA

AFANESYEV, G. E., "O territorii Hazarskogo Kaganata i Hazarskogo domena v IX veke", *Divnogorskiy sbornik*, Vip.6, 2016, İzd. Nauçnaya Kniga, ss.41-71.

ARTAMANOV, M. İ., *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2008.

GARKAVİ, A. YA., *Skazaniya Musul'manskih pisateley o Slavyanah i Russkih*, İzd. Lenand, Moskva 2015.

GIRNATİ SEYAHATNAMESİ, Haz. F. Sabuncu, Yeditepe Yay., İstanbul 2011.

GUMİLEV, L., *Otkritie Hazarii*, İzd. Ayris Press, Moskva 2001.

FLEROV, V., "Tri problemi v istorii Hazarskogo kaganata", *Saltovo-Mayats'ka arheologična kul'tura*, Harkov 2011, s. 97-104.

<https://nauka.tass.ru/nauka/15524697> , 9. 11. 2024 sa. 14:50.

HVOL'SON, D., *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dose-le Arabskogo Pisatelya Naçala X veka*, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya, İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1869.

KALİNİNA, T. A., FLEROV V., PETRUHİN V., *Hazariya v krosskul'turnom prostranstve*, Moskva 2014.

- KALİNİNA, T. A., *Problemi istorii Hazarii (po dannim vostochnih istochnikov)*, Moskva 2015.
- KARATAY, O., DURANLI, M., “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, *Bilig*, S. 64, 2013, ss. 199-230.
- KOTEN’KOV, S. A. vd., “Arheologičeskie issledovaniya na Burge Semibugrı Kamızyakskom rayone Astrahanskoy oblasti v 2019 g.”, *Sohranenie i izučenje kul’turnogo naslediya Altayskogo kraya*, Vıp. XXVI, İzd. AGU, 2020, ss. 72-75.
- KOTEN’KOV, S. A., SOLOV’YEV, D., “İssledovaniya na Semibugorinskom arheologičeskom komplekse v 2019-2021 gg.”, *Astrahanskiy krayevedčeskiy vestnik*, Vıp. 10, 2022, ss. 20-29.
- KORKMAZ, T. “Hazar Devleti’ne Ait Şehir ve Kaleler”, *Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti: Tarih, Şehir ve Mimari*, XVIII. Türk Tarih Kongresi, Cilt II, Ankara 2018, ss. 367-385.
- KRUGLOV, E. V., “Ob analogiyah k sodudam pervoy gruppi lepnoy posudı Samosdel’skogo gorodişa”, *Astrahanskıe krayevedčeskie çteniya*, Vıp. XIII, 2021, ss.70-80.
- MAGOMEDOV, M. G., *Obrazovanie Hazarskogo kaganata*, Moskva 1983.
- MATLAKHOVA, E. Yu. vd., “The influence of the Caspian Sea level fluctuations and river channels network dynamics in the Volga River delta on the location and development of Khazar settlements of the Semibugorinsky archaeological complex”, *Limnology and Freshwater Biology*, 2024 (4), ss. 510-515.
- MİNORSKY, V., *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. M. Ağarı ve A. Duman, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- PLETNEVA, S. A., *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Moskva, 1999.
- POPOV, P., “Kompleks lepnoy keramiki iz predmaterikovih sloyev Samosdel’skogo gorodişa”, *Astrahanskıe krayevedčeskie çteniya*, Vıp.VIII, ss. 60-65.
- POPOV, P., “Lepnie kotlı Samosdel’skaogo gorodişa i problema ih etniçesкой interpretatsii”, *Stepi Evropy v epohu Srednevekov’ya*, T. VII, Donetsk, 2009, ss. 153-186.
- SOLOV’YEV, D. S. vd. “Arheologičeskie issledovaniya na poselenii Semibugrı v 2019-2020”, *Astrahanskıe kraevedčeskie çteniya*, V. XIII, 2021, ss. 99-104.
- STUKALOV, G. V. vd., “Rezul’tatı issledovaniy okrestnostey S. Baraniy Bugor Kamızyanskogo rayona Astrahanskot oblasti v 2021 godu”, *Astrahanskıe krayevedčeskie çteniya*, Vıp. XIV, 2022, ss. 108-113.
- ŞEŞEN, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.
- ŞKAL’YUKOV, İ. A., “Sistematizatsiya kirpiça Samosdel’skogo gorodişa”, *Astrahanskıe krayevedčeskie çteniya*, Vıp 14, 2022, s. 79-84.
- VASİL’YEV, D. V., “O priçinah vozniknoveniya Hazarskogo goroda v del’te Volgi”, *Arheologiya Evraziyskih stepey*, No:2, 2024, ss.64-69.
- VICTOROVİCH, S., “The Capital City of Itil (Atil) of Khazaria Has Been Found (On The Data Of Epigraphy)”, *Innovatsionnyy vektör razvitiya sovremennoy nauki*, İ. İvanovskaya ve V. Posnova (Ed.), Svbornoy statey II Mejdunarodnoy naučno-praktičesкой konferetsii, sostoyavşeyasya 7 noyabırıya 2023 g. Petrozavodsk. s. 110-128.
- ZİLİVİNSKAYA, E., VASİL’YEV, D., “Gorodişe v del’te Volgi”, *Vostoçnaya kolleksiya*, 2 (25), 2006, s.42-54.

HAZAR KAĞANLIĞI BAŞKENTİ İTİL'İN COĞRAFİ KONUMU
(ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE SEMİBUGR VE SAMOSDEL'SKA YERLEŞİMLERİ)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>